

Pacifisme in tijden van oorlog
Kerk en Vrede 100 jaar

ISBN 978-94-93220-73-7

NUR 700

Uitgeverij Skandalon
Lange Noordstraat 23
4331 CB Middelburg
E-mail: info@skandalon.nl
www.skandalon.nl

Afbeelding omslag: Otto Pankok, *Christus zerbricht das Gewehr*, houtsnede, 1950

Vormgeving: Circe, Zierikzee

Druk: Wilco

© 2024 Skandalon

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior permission in writing from the proprietor(s).

GREETJE WITTE-RANG (RED.)

Pacifisme in tijden van oorlog

Kerk en Vrede 100 jaar

Inhoudsopgave

Inleiding	7
Dankwoord van de samensteller	15
1 Pacifisme als ruimte voor bezinning, Kerk en Vrede in 2024	17
2. De oprichters en oprichting van Kerk en Vrede	31
2.1 Hilbrandt Boschma: een christenantimilitarist	31
2.2 Dominee Hugenholtz: de man van Kerk en Vrede	47
2.3 Gerrit Jan Heering: hartstochtelijk theoloog voor de vrede ...	62
3 Kerk en Vrede: het gesprek over beginsel en doelstelling	72
4 Kerk en Vrede in tijden van spanning en conflict	88
5 Kerk en Vrede en de militaire dienstplicht	145
6 Verschijningsvormen van pacifisme	177
7 Kerk en Vrede en de theologie	226
8 Kerk en Vrede en de kerken	264
9 Kerk en Vrede en een cultuur van vrede	305
9.1 Verzet tegen de oorlogspropaganda	306
9.2 Bijdragen aan een cultuur van vrede	322
10 Pacifisme internationaal	348
11 Kerk en Vrede: 100 jaar in vogelvlucht	378
Fotokatern	na 384
Bijlage 1: Toelichting bij geciteerde personen	409
Bijlage 2: Publicaties van Kerk en Vrede	412
Bijlage 3: Uitgebreide inhoudsopgave	418

*Pacifisten ... ach,
bestaan die nog?*¹

Inleiding

Ter gelegenheid van haar honderdjarig bestaan geeft Kerk en Vrede deze bundel artikelen uit.

De vereniging Kerk en Vrede werd op 8 oktober 1924 opgericht op initiatief van een groep van 'godsdienstige voorgangers,' die ernstig veront- rust waren door de Eerste Wereldoorlog en vooral door de steun die kerken aan het vreselijke geweld van die oorlog verleenden. Ook 'ge- meenteleden' traden massaal toe (lange tijd werd nog onderscheiden tussen 'voorgangers' en de overige leden) en in enkele jaren tijd groeide de groep uit tot een organisatie met meer dan achtduizend leden.

De geschiedenis van Kerk en Vrede is een geschiedenis die het verdient in een organisatiebiografie beschreven te worden, wat dit boek nadruk- kelijk niet pretendeert te zijn.²

In dit boek zijn artikelen uit het blad en andere publicaties van Kerk en Vrede én nieuwe artikelen samengebracht. De oude artikelen – af- komstig uit en over die lange geschiedenis van de vereniging – zijn het nog steeds waard om onder de aandacht gebracht te worden. De nieuwe artikelen pogen het nieuwe en het oude te verbinden. De selectie van oude artikelen was moeilijk, want in al die publicaties passeren veel inter- ressante, opmerkelijke, en ten onrechte onbekend gebleven of vergeten zaken de revue. Die selectie is ongetwijfeld ook niet 'neutraal' of 'even- wichtig,' aangezien die in hoge mate werd ingegeven door zorg om de

1 Titel van een *Actueel* van Bram Grandia in: *Kerk en Vrede*, 46e jrg. nr. 4, april 1991.

2 In hoofdstuk 11 geven we de titels van enkele boeken en artikelen met daarin delen van de geschiedenis van Kerk en Vrede.

militarisering die we om ons heen waarnemen én door de wens om de lezer van 2024 iets te overdenken te geven. Iets wat uitgaat boven het 'wie vrede wil, bereidt zich voor op oorlog', wat heden ten dage de opmerste wijsheid lijkt te zijn. Niet een boek dus om snel door te lezen, geen jubileumglossy, maar een boek met teksten om bij stil te staan en te overdenken.

Dat Kerk en Vrede honderd jaar bestaat, is niet iets waar we ons als leden van Kerk en Vrede over verheugen. Veel liever hadden we gezien dat onze voorgangers al in staat waren geweest de organisatie op te heffen, omdat haar doelstelling, 'het christendom los te slaan van de oorlogsidee' zoals G.J. Heering die zo fraai samenvatte, bereikt was. Bij ieder jubileum opnieuw spraken de voorzitters hierover hun teleurstelling uit.

Bij de voorbereiding van dit boek en van het honderdjarig jubileum voelden ook wij een diepe teleurstelling, die soms aan wanhoop grensde. Op 24 februari 2022 vielen Russische troepen Oekraïne binnen. Sindsdien woedt een strijd waarin al vele duizenden doden gevallen zijn en nog veel meer gewonden. En wat al te vaak vergeten wordt: daarmee zijn bovendien nog vele duizenden mensen meer voor lange tijd ernstig getraumatiseerd. Dat is een zware wissel op de toekomst, zelfs wanneer er vrede zou komen. Maar de kans op vreedzaam samenleven wordt, hoe langer de oorlog duurt, steeds geringer. De vijandschap groeit, aan beide zijden, waar men elkaar eerder nog als broedervolken zag. Wereldwijd is en wordt de bewapening opgevoerd tot nog nooit bereikte hoogten. Ook dat is een wissel op een vreedzame toekomst. Kerk en Vrede behoorde tot de weinige organisaties die wezen op de voorgeschiedenis van het conflict, waarin het Westen fouten had gemaakt en kansen op vreedzaam samenleven had laten lopen of zelfs actief tegenwerkte. Zij pleitte voor onderhandelen en een stop op de voortgaande bewapening. Het werd Kerk en Vrede niet in dank afgenomen. Media, zoals het dagblad *Trouw*, leken dit afwijkende geluid zelfs het liefste dood te zwijgen. Het leidde er zelfs toe dat op de website van Kerk en Vrede een rubriek met door de media geweigerde artikelen werd begonnen, onder de titel 'Wat u niet lezen kon (of mocht)'. Vervolgens voerde Hamas een bloedige aanslag uit op Israël, die gevolgd werd door het uitbreken van een orgie van geweld en verwoesting, waarin heel veel burgerslachtoffers onder de Palestijnen werden gemaakt. Wederom beelden van leed, geweld en vernietiging die op ons netvlies bleven

staan. Ook hier gaat het om een oorlog die al lange tijd te verwachten viel en dus ook voorkomen had kunnen worden, *indien men gewild had*. En ook weer een oorlog die de verhoudingen in de regio en ver daarbuiten lange tijd zal vergiftigen.

Die oorlogen, gevoegd bij de vele oorlogen die al gaande waren in Syrië, Afghanistan, Jemen, Soedan, Oost-Congo, Myanmar en zovele andere landen, en crises op zovele terreinen, met als dramatisch hoogtepunt de klimaatcrisis: allemaal schreeuwen ze om een beleid dat deze ontwrichtende ontwikkelingen stopt of ombuigt. Internationaal zouden landen de handen ineen moeten slaan om aan crisisbeheersing te doen en mensen te redden, maar het tegendeel gebeurt: er is strijd, er worden hulpbronnen verspild, spanningen en vernietigingen nemen toe, en vooral: honderdduizenden mensen worden gedood, honderdduizend anderen voor het leven getekend, en ons aller toekomst wordt steeds onzekerder.

Als er één thema is dat heel vaak terugkeert in al die honderd jaar en dus ook in de jaargangen van het blad van Kerk en Vrede, dan is dat het thema van de door overheden en de internationale gemeenschap gemiste kansen. Het niet onderkennen van de tekenen van de tijd, het negeren van waarschuwingen, het achterwege blijven van maatregelen die erger hadden kunnen voorkomen, het afwijzen van diplomatie en onderhandelingen. Altijd waren er wel redenen om de kansen die er wél waren, niet te grijpen: machtsdenken, kortzichtigheid, economisch gewin, domheid. Maar vooral ook: het geloof dat met geweld problemen opgelost kunnen worden. Steeds weer dacht men dat déze oorlog de laatste zou zijn en de problemen definitief en snel zou oplossen ... Tot de volgende oorlog zich aandienende, meestal juist als het gevolg van die vorige oorlog. De 'drakentanden, die elke oorlog zaait' noemde Kerk en Vrede-voorman Heering dat in 1950 toen hij over de Korea-oorlog sprak. Op heel veel verschillende manieren is het honderd jaar lang het streven van Kerk en Vrede geweest te laten zien dat geweld géén oplossingen biedt, maar ons verder afbrengt van een wereld van gerechtigheid en vrede. Geweld werkt niet en geweld mág niet: het zijn twee kanten van dezelfde overtuiging.

In dit boek lopen we door de geschiedenis van Kerk en Vrede heen en worden gebeurtenissen, uitspraken, discussies en activiteiten uit het verleden opgehaald. We laten mensen aan het woord die Kerk en Vrede

vorm en gezicht gegeven hebben en die ons vandaag de dag nog steeds iets te zeggen hebben. Niet dat we het idee hebben dat we daarmee die honderd jaar Kerk en Vrede adequaat beschrijven. Gezien de grote rijkdom aan onderwerpen in de bijna 95 jaargangen³ van het blad en in de vele andere publicaties zou dat onmogelijk zijn. Wel willen we laten zien op welke manier en met welke argumentaties onderwerpen werden opgepakt en behandeld. Door de beperkte omvang van dit boek kunnen we geen recht doen aan de uitvoerige analyses van politieke en militaire situaties die de publicaties van Kerk en Vrede zeer bewust, vanaf het begin, óók bevatten. Wie meer wil lezen, kan de vele noten en de publicatielijst achter in het boek raadplegen.

Politiek en militair zijn de dingen niet wezenlijk veranderd in die honderd jaar: steeds weer verzet Kerk en Vrede zich tegen dezelfde politieke en religieuze rechtvaardiging van oorlog en geweld en tegen dezelfde kortzichtigheid.

Wat overduidelijk wél veranderde, waren de cultuur en de wijze van spreken over geloof en theologie. Zo werd in de eerste decennia niet geschroomd om medestanders (stevig) aan te spreken op hun te geringe inzet om het antimilitarisme uit te dragen, iets wat tegenwoordig niet meer als gepast wordt gezien. En de wijze waarop bijvoorbeeld iemand als Heering over geloof en kerk spreekt, maakt dat je je verbaasd afvraagt waarom hij als 'vrijzinnig' gold. Wie de tijd neemt om de argumentaties en getuigenissen tot zich te laten doordringen, zal veel te overdenken krijgen. Om de afstand tot het verleden niet onnodig te vergroten, is de spelling hier en daar wat aangepast.

We openen de bundel met een nieuwe verwoording van het gedachtegoed en de overtuigingen van Kerk en Vrede. Pacifisme, antimilitarisme en geweldloosheid zijn voor de meerderheid van de leden van Kerk en Vrede nooit tijdloze concepten geweest. Ze werden gevoed door bijbel en traditie, en waren uitgewerkt op basis van een kritische analyse van maatschappelijke ontwikkelingen. Zo wilden ze uitzicht bieden op een wereld waarin geweld níet het laatste woord heeft.

3 In maart 1941 werd Kerk en Vrede door de bezetter geliquideerd en het blad verscheen pas weer in december 1945.

Na die opening volgen hoofdstukken over verschillende onderwerpen.

Hoofdstuk 2 beschrijft de achtergronden van de oprichting van Kerk en Vrede in 1924 vanuit drie personen die bij die oprichting een belangrijke rol speelden: Boschma, Hugenholtz en Heering. Hun korte biografieën zijn geschreven door drie verschillende auteurs, respectievelijk Aad Schravasande, Herman Noordegraaf en Bram Grandia.

In hoofdstuk 3 laten we zien hoe de beginselen en doelstellingen van Kerk en Vrede in de loop van de jaren luidden en hoe en waarom ze enkele keren anders geformuleerd werden.

Hoofdstuk 4 laat door middel van (delen van) verklaringen van het bestuur en artikelen zien hoe Kerk en Vrede heeft gereageerd op ingrijpende gebeurtenissen in de afgelopen eeuw. Bijvoorbeeld de opkomst van het nationaalsocialisme, de Tweede Wereldoorlog, het Nederlandse optreden in Indonesië, de oprichting van de NAVO, terroristische aanslagen en vele, vele oorlogen en crises. Waar nodig is met een korte inleiding gepoogd een historische context te schetsen. En ook al is de reeks lang: het betreft hier toch noodzakelijkerwijs slechts een selectie.

Hoofdstuk 5 behandelt één onderwerp: Kerk en Vrede en de dienstplicht. In felle bewoordingen werd vanaf de oprichting geageerd tegen de dienstplicht en voor het eerbiedigen van gewetensbezwaren tegen het vervullen daarvan. Al verschoven in de loop van de tijd de accenten. Dit hoofdstuk is geschreven door Hans Dijkman.

In hoofdstuk 6 komen verschillende onderwerpen aan bod die steeds terugkeerden in het werk van Kerk en Vrede zoals het nadenken over geweld, geweldloosheid en andere vormen van verdediging, burgerlijke ongehoorzaamheid, wapenproductie en –handel en de bezinning op het begrip pacifisme.

Zoals gezegd: Kerk en Vrede begon als een organisatie van (protestantse) voorgangers waar zich andere gelovigen bij aansloten, alsook geestelijken en leden van de Rooms-Katholieke kerk, al bleven die laatste een minderheid. De bezinning op kerk en theologie nam vanwege de doelstelling én doelgroep van Kerk en Vrede een belangrijke plaats in binnen het werk van de vereniging. Het blad bevatte steeds preken en exegeses en ook werden daarin theologische debatten gevoerd. Decen-

nialang bestaat er al een theologische werkgroep. In hoofdstuk 7 laten we van dat alles iets zien met uiteenlopende artikelen.

Hoofdstuk 8 bevat artikelen die beschrijven hoe Kerk en Vrede in gesprek ging met de kerken: oproepen aan de kerken, beschrijvingen van uitspraken van de kerken en reacties daarop, en meer. Gedurende vele jaren kende Kerk en Vrede werkgroepen die het gesprek met de kerken als hun hoofdactiviteit beschouwden. En daarnaast werkten leden van Kerk en Vrede regelmatig mee (vooral in oecumenisch verband) in kerkelijke commissies en werkgroepen.

Hoofdstuk 9 draagt als titel 'Kerk en Vrede en een Cultuur van vrede'. Op allerlei manieren heeft Kerk en Vrede een eeuw lang verzet aangekend tegen een cultuur waarin het als normaal wordt beschouwd om conflicten met geweld op te lossen en waarin geweld verbonden wordt met spanning en heroïek. De activiteiten op dit terrein liepen uiteen van acties tegen oorlogsspeelgoed en militaire parades tot het vervaardigen en uitzetten van materiaal over vredesopvoering en het uitgeven van liederenbundels.

In hoofdstuk 10 komt de internationale kant van het werk van Kerk en Vrede aan de orde. Kerk en Vrede staat in een lange internationale traditie, en onderhield en onderhoudt wereldwijd contacten. IFOR, de International Fellowship of Reconciliation, was één van die contacten en vanaf de heropricting na de oorlog ging Kerk en Vrede verder als Nederlandse afdeling van IFOR. Maar dat was niet het enige: er waren inspiratoren uit de hele wereld: Gandhi, Martin Luther King en vele anderen, over wie in het blad uitvoerig werd bericht. Om daar iets van te laten zien, gaan we uitgebreider in op de manier waarop Martin Luther King in Nederland en Kerk en Vrede ontvangen werd. Ook leerde Kerk en Vrede van geweldloze actie in andere landen. Dat werk werd ook financieel ondersteund, waarvan het Fonds Latijns Amerika (FLA) een voorbeeld was. Van recenter datum zijn de contacten in Irak.

In het laatste, 11^e, hoofdstuk 'Kerk en Vrede. Honderd jaar pacifisme in vogelvlucht' geven we een schets van een breed scala aan feiten, gebeurtenissen en veranderingen in het bestaan van de organisatie zelf. Hoe verging het Kerk en Vrede in de aanloop naar de oorlog en de bezetting? Het bestuur komt aan de orde, de medewerkers, de werkgroepen en afdelingen, het tijdschrift, de financiën en de vele malen dat leden

van Kerk en Vrede te maken kregen met een repressieve overheid, en nog veel meer.

Het boek bevat behalve (stukken van) oude artikelen ook nieuwe bijdragen van verschillende auteurs. Behalve de hierboven al genoemde betreft dat de volgende stukken:

- in hoofdstuk 4 Jan Schaake over de Korea-oorlog;
- in hoofdstuk 7 Harry Pals over de legerpredikant;
- in hoofdstuk 9 Lennart Vriens over vredesopvoeding;
- in hoofdstuk 10 Herman Noordegraaf over M.L. King en Yosé Höhne Sparborth over Irak.

Tot slot volgen drie bijlagen. Om niet steeds bij iedere naam uitleg te hoeven geven, is in een de eerste bijlage een lijst opgenomen met enkele gegevens over de auteurs van de artikelen die in het boek voorkomen. In de tweede bijlage zijn alle publicaties van Kerk en Vrede opgenomen die we tegenkwamen, een ongetwijfeld niet uitputtende lijst. De derde bijdrage bevat een uitgebreide inhoudsopgave van het boek.

Heel veel namen zullen in dit boek genoemd worden, van mannen en vrouwen die op uiteenlopende plaatsen en op verschillende manieren het werk van Kerk en Vrede gedragen hebben. We overwogen veel meer biografieën in dit boek op te nemen, korter of langer. Maar we zagen daarvan af, omdat bijna per definitie mensen onrecht gedaan zou worden doordat niet ieder en niet alles genoemd kan worden. We hebben ons beperkt tot slechts drie uitgebreide biografieën in het tweede hoofdstuk. En verder hebben we ervoor gekozen het gedachtegoed voorop te zetten en uit opvallende artikelen te citeren, en alleen in de marge biografische bijzonderheden te geven en verwijzingen naar andere literatuur.

En tot slot: de afbeeldingen. We hebben, verspreid door het boek, maar vooral in de fotobijlage, foto's van personen en gebeurtenissen en scans van publicaties en cartoons opgenomen om de grote diversiteit te tonen die er bij Kerk en Vrede bestond bij die overtuigde gezamenlijke inzet om iets te laten zien van wat de profeet ons in prachtige woorden voorzegt:

*Dan zullen zij hun zwaarden tot ploegscharen omsmeden
en hun speren tot snoeimessen;
geen volk zal tegen een ander volk het zwaard opheffen,
en zij zullen de oorlog niet meer leren.⁴*

Kerk en Vrede

Utrecht, 2024

4 Jesaja 2:4 NBG.